

הלכה ואגדה

(תשובה לתגובתו של הרב משה מסטבאום)

א. אגדה ו'ממלכתיות'

תגובתו של הרב מסטבאום על תשובתי לד"ר שנרב נראית מוזרה מאוד. זו איננה מסה עקרונית על ההלכה ודרכי פסיקתה. לא מצאתי בה מאומה לגוף הדברים, אלא ניסיון, כמעט רכילותי, לאפיין את הכותבים ולהגדיר את שיטתם באופן מכליל ובלתי מבוסס. מדבריו עולות המסקנות הבאות: ה'ממלכתיים' אינם אנשי הלכה אלא אנשי תנ"ך ואגדה ומשום כך דבריהם בענייני הלכה אינם ראויים להתייחסות. מן הדברים אפשר גם להסיק שד"ר נדב שנרב הוא איש הלכה מובהק ודבריו הם ביטוי מזוכך וצרוף של ההלכה. האמת היא, שהוצאת החילונים מכלל ישראל והחלת דין 'מורידין ואין מעלין' עליהם, היא אמירה כה מקוממת ושגויה, שהבנתי את שאט נפשו של הרב דרורי, שמאס בדברים ולא רצה אפילו להתייחס אליהם. לעשות מזה "ביטוי מזוכך של ההלכה" כבר קשה להכיל.

ד"ר שנרב ביקש לחדד את המסקנות כלפי רשעים המתועבים בעיני המקום, שאנו מצווים לסבב להם הריגה, אך התיר שיתוף פעולה אתם ואפילו נתינת "כבוד הדדי" מטעמים פרקטיים. טעמים אלה, לדבריו, אינם אידיאולוגיים ולא אפולוגטיים; זה רק גרוע יותר: האם עד כדי כך ירדנו, שטעמים תועלתיים מעשיים יסמאו את עיננו, ולנוחיותנו ניתן לאותם רשעים כבוד, כוח ושלטון? רבותי, אם להיות נטורי קרתא אז היו עקביים ולכו עד הסוף!

הכותב אינו מכיר אותי ואת עבודתי הרבנית. נראה אפוא מעט יומרני ומוגזם מצדו לקבוע קווים לאישיותי על פי דקדוקים במילה זו או אחרת. צץ כאן משהו חדש. קיימת בציבור שלנו מחלוקת על דרכי ההתנגדות להתנתקות, והנה, ממאמרים, חוברות ודפים שהתחדשו לאחרונה, נראות תופעות של סתימת פיות בלי לדון בדברים לגופם. נכונות לשפוך את התינוק עם המים, להרוס את הכול כדי להגיע לאיזשהו הישג. להפוך את הוויכוח הטקטי למחלוקת עקרונית, ומחפשים בנרות ובאופן מלאכותי נושאים לחצות בהם את הציונות הדתית.

ב. חיבור הלכה ואגדה

הנושא שהעלה פה הרב מסטבאום חשוב לגופו: האם פסיקת הלכה בשאלה מקומית יכולה להיות מושפעת מעקרונות יסוד מוקדמים, ואם ייתכן קשר בין אגדה להלכה. ברצוני לגעת בקצרה בעניין, וייסלח לי אם אתייחס לדברים באופן כללי ולא אדקדק בדבריו. ייאמר מייד וברור, שהתשובה היא חיובית! ואף על פי שהתייחסתי בדבריי לעקרונות יסוד הלכתיים, הדברים נכונים במידה מסוימת גם לדברי אגדה, כפי שהכותב ביקש להציג זאת. הרעיונות של סגולת ישראל, נצח ישראל וסגוריה על ישראל, אינם רק רעיונות רוחניים אלא גם עקרונות הלכתיים, ולא זו בלבד, אלא שהם עקרונות-על, מטא-הלכתיים, כלומר, העומדים אחר ההלכה, מעל לפרטיה, כעקרונות יסוד פנימיים.

אין שום ספק בכך שמאמר אגדי יכול להשפיע ולכוון את דרכי הפסיקה. הנה דוגמה מנושא שכולם מודים בו ואין בו מחלוקת השקפתית (ברכות ד, א):

כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות אגודות בכבודם, ואני ידי מלוכלכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה.

מאמר זה קבע עיקרון: חובתו של הפוסק להתאמץ לטהר ולהתיר אשה לבעלה. ואכן מגמת הפוסקים בכל הדורות להטות לקולא במידת האפשר את הדיון ההלכתי בנושאים אלה. זה חידוש משמעותי, כי ההנחיה הזאת היא לכאורה קלוקל גדול. במקום שבא הדין לפסוק ולכוון לאמיתה של תורה, לקולא או לחומרא, קובעים לו הנחיה מקדמית המנסה להטות אותו לצד אחד. מדוע לא נחשוב שמצווה על הפוסק להחמיר ולאסור ולהציל בכך את בני הזוג מן העבירה? אך כך לומדים מדוד, וכפי שכתב לדוגמה הנודע ביהודה (מהדורה קמא, יו"ד סי' מג):

מאוד ראוי לחוש לתקנת בנות ישראל, ובפרט באשה ילדה. ועד מתי תצטער ותיזל? ודוד המלך ע"ה נשתבח שהיו ידיו מלוכלכות בשפיר ובשליא לטהר אשה לבעלה. ולא שבחוהו שהיו מלוכלכות לטמא אותה אם טמאה היא, להבדילה מעוון נדה, אלא שיותר השבח לטהר מלטמא. אמרתי, אתן לבי להמציא איזה קולא כפי שאפשר.

הנחיה זו מכוונת אותנו עד היום, כמו בציץ אליעזר (ח"ו סי' כב):

חלילה להחמיר בזה. והיינו משום דתמיד שקדו חכמים לטהר אשה לבעלה, ואין להוסיף בזה חומרות מדעתנו, ובפרט בזה"ז, דירדה חולשה לנשים; ואם נבוא להחמיר בזה יצטרכו בהרבה לגרש אשה מבית תענוגותיה ולבטל לא פעם את בני ישראל מפריה ורביה.

נמצא שמאמר אגדי אחד שינה או עיצב את פני פסיקת ההלכה בתחום זה.

ג. לימוד סנגוריה על ישראל

גם העיקרון הרעיוני של סגולת ישראל ולימוד סנגוריה, שבו אנחנו עוסקים, מופיע כהלכה ממשית המחייבת כל אדם ופוסק: "צריך ומצווה ללמד זכות על ישראל". עיקרון זה הוזכר אלפי פעמים על ידי הפוסקים לא רק כמליצה, אלא כעיקרון-על המנחה את הפוסק בדרכו. פוסקים שנתקלו במנהגים שנראו על פניהם מנוגדים להלכה, היו אמורים להילחם בהם ולבטלם, אולם המחויבות לעיקרון של לימוד זכות על ישראל הביאה את הפוסקים להאמין בכוחה של האומה ומסורותיה, ושחובה קדושה היא לעשות מאמץ רוחני לאשש בכלים הלכתיים מתאימים את המנהגים. משום כך במקום שהיה הדבר אפשרי טרחו לייחס למנהג העממי שורשים עמוקים, לחברו למסורות עתיקות ומקורות עמוקים והכשירוהו: "מנהג ישראל דין הוא ותורה שלמה". כך קבע המנהג הקיים את פני הדיון ההלכתי. נזכיר כאן לדוגמא את "ערוך השולחן" שפעמים רבות העדיף את המנהג על דברי המפרשים, והראה לו פנים כהלכה. וכך כתב (או"ח שמה, יח) אחרי הביאו את הכרעת הראשונים שדרך שרוחבה ט"ז אמות נחשבת רשות הרבים לשבת, גם אם לא עוברים בה ששים ריבוא:

אבל עכ"פ מה מועיל האריכות אחרי שהעירובין נתפשטו ברוב ערי ישראל הרבה מאות שנים מקודם ורק על סמך היתר זה וכאלו בת קול יצא הלכה כשיטה זו ואם באנו לעכב לא לבד שלא יצייתו אלא נראה כמשתגעים. שדבר זה נתפשט בכל ישראל ובפוסקים דהאינדא אין לנו רשות הרבים רק בערים ספורות והגדולות בעולם כמו ערי מלוכה שיש בהם ס' רבוא אבל לא בערים שלנו ויען כי מצוה וחובה ללמד זכות על כלל ישראל לכן שמתי את לבי להמציא איזה היתר כמו שנבאר בס"ד.

אין לטשטש חלילה את המרחק שבין הלכה לאגדה ולערבם זה בזה. לכל תחום יש כלים מיוחדים

שעל פיהם הוא מתברר. ואף על פי כן, הקשר ביניהם קיים בלי ספק ושני העולמות משפיעים זה על זה. אי אפשר להתעלם מן העובדה שגדולי ההלכה לאורך כל ההיסטוריה היו גם גדולי המחשבה והאגדה. הרמב"ם הכיל באישיותו את שני העולמות וכמוהו רבים; הרמב"ן, הבי"י, הרמ"א והגאון. הרמב"ם אף כלל חלקים מן האגדה בתוך ספרו ההלכתי, כפי שכל אחד יכול לראות בהלכות דעות, בהלכות תשובה, בהלכות מלכים ובסופי ספרי הי"ד וכיוצא בזה. הרי לנו דוגמה ברורה של השפעת האגדה על פסיקת ההלכה, אבל קשה לעמוד על היקף התופעה משום שהמשא והמתן ההלכתי מתנהל על פי כלליו המקובלים, והפוסק מנמק את החלטתו באופן גלוי ממקורות ההלכה בלי לתת ביטוי מפורש לשורשי החשיבה הסמויים המטים אותו להכריע בכיוון מסוים.

ד. לכוון לאמיתה של תורה

בדור האחרון הוקם בארץ מבצר התורה הליטאי. יש הרואים בו מופת של חיפוש אמת התורה, ללא כל מחיצה והשפעה זרה. ההגמוניה עברה מרבני הקהילות שהתמודדו עם בעיות המציאות ועל כן היו מושפעים ממנה במידה זו או אחרת, אל ראשי הישיבות, הנמצאים בתוך עולם של תורה ויכולים סוף סוף להשתחרר מכל תלות מעשית ורעיונית במשהו שמחוצה לה. דמות המופת של הדור הזה הוא החזון אי"ש, כאיש שהיה משוחרר מכל אחריות מסגרתית, איש של תורה ופוסק הלכתי נטו. לכאורה הגענו כך אל המטרה הנכספת ועתה יכולים אנו להשיג את האמת. אם נמשיך צעד אחד נוסף, אפשר לראות גם בהשקפת עולמו התורנית והרוחנית של הפוסק גוף זר, נטייתו אחרי השקפה זו מונעת ממנו לכוון לאמת, לפיכך עלינו להשתחרר גם מענייני השקפה כדי שפסיקת ההלכה תהיה דברי א-להים חיים, ולא הכרעת בשר ודם. ציור זה של מגמת "עולם התורה" הוא מעט מוגזם. גם לתוך העולם הזה מחלחלים צורכי הדור, ואפילו החזון אי"ש שהיה "איש ההלכה היבשה", כדברי הרב מסטבאום, לא יכול היה למתוח את הקו בעקביות עד הסוף ומצא דרך המגמישה את יחסנו לחילוניים של ימינו. גם הרב ואזנר, שהיה מקורב אליו, לא העלה על דעתו חלילה לפסול ילד חילוני מלעלות לתורה בחגיגת הבר-מצווה שלו, או שיש בזה חילול השם. אדרבה הוא הראה פנים לדבר ישר מן הרמב"ם (שבט הלוי ח"א סי' כ):

ואם אמנם הגאון בנין ציון (ח"ב סי' כג) רצה להקל במחללי שבת דזמננו, כיון דהולכים לבית הכנסת ומתפללים וגם מקדשים קידוש היום. דהא טעם מחלל שבת כגוי מפני שכופר בשבת כופר בבריאה ובבורא וזה מודה ע"י קידוש ותפילה, יע"ש. ויותר מזה מצאתי בתשובת רבנו הרמב"ם בסוף אגרת השמד שכתב זול"ק: וג"כ אינו ראוי להרחיק מחללי שבתות ולמאוס אותם אלא מקרבם ומזרזם לעשות המצוות. וכבר פיי רבותינו ז"ל שהפושע אם פשע ברצוננו, כשיבוא לבית הכנסת להתפלל מקבלים אותו ואין נוהגין בו מנהג בזיון. וסמכו על זה מדברי שלמה ע"ה: לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב, אל יבוזו לפושעי ישראל שהם באים בסתר לגנוב מצוות.

אין אפוא יסוד להנחה שבעלי האגדה הם פשרנים, המורחים את המציאות ומטשטשים את האמירה ההלכתית הטהורה, ואילו גישה הלכתית "יבשה" תאמר את האמת ואת כל האמת, ותדחה את החילוני מכל וכול, יחד עם הטקס הזול שהוא מבקש. בפועל ראו הפוסקים מצווה לקרב את הילד על ידי "הטקס המיותר" הזה, ולערוך "מסיבת גיוס לסרבן השרות", כדברי ד"ר שנרב. אין ספק שהאמינו כמו הרמב"ם בסגולת ישראל, ש"לא ידח ממנו נידח", שאפילו בפושעי

ישראל קיימת נקודה חבויה של אמונה, ומצווה גוררת מצווה וסופם שיחזרו.

ה. וחי עולם נטע בתוכנו

דברים אלו צריכים ביאור. הרי לא בטל הערך של לימוד תורה לשמה, שאנו מצווים לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. וכדי שהפוסק יכוון לאמיתה של תורה עליו להשתחרר מכל הפניות האישיות ומכל השפעה זרה ולהכריע בשאלה על פי כללי ההלכה כמו שהם מתבררים לגופם על אתר.

אלא שגם לאחר שהפוסק ינסה להתנתק ככל יכולתו מכל השפעה, הבעיה לא תיפתר. אנחנו נשארים בני אדם, ולעולם לא נוכל להשתחרר באופן מוחלט מגופנו ומעצמנו. השכל האנושי איננו טהור ויכולתנו חלקית ומוגבלת. לעולם לא יוכל האדם לכוון אל האמת הא-להית המוחלטת והנצחית.

חוזרת אפוא השאלה הגדולה ביתר תוקף, מה ערך לפסיקה? הרי זו אינה תורה א-להית אלא הגותו של בשר ודם! ומדוע לקדש אותה ולייחס לה משמעות?

שאלה זו היא שאלת היסוד המאיימת על עצם קיומה של תורה שבעל פה מאז ומעולם. כל רבבות הספרים שנכתבו על התורה וערכה ניסו לעמוד על חידת קיומו של תלמיד החכם ושל התורה שבעל פה, והסבירו זאת בדרכים רבות. אך גם אחריהם ברור שעצם יכולתו של האדם להגות בתורה ושי"כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נאמר כבר למשה בסיני", הוא בגדר נס ופלא.

סוד העניין הוא ההשגחה הא-להית המיוחדת המלווה את ישראל. "וחיי עולם נטע בתוכנו": אנחנו מאמינים שזו הבטחה א-להית המלווה את לימוד התורה בישראל ויצירת התאמה בין הלומד את התורה לשמה לבין רוח התורה. מה שהוא הוגה, עם מכלול אישיותו וחרף כל חסרונותיו, הופך בעזרת שמים לגופי תורה.

רוח האומה, הקשורה כשלהבת בגחלת באור תורת אמת, היא גרמה באופיה המיוחד, שתורה שבעל פה נוצרה בצורתה המיוחדת, ודאי כלולה היא תורת האדם הזאת בתורת ד' - תורת

(אורות התורה א, א)

ד' היא גם היא.

אנחנו חוזרים אפוא לרעיונות היסוד של האמונה בסגולת ישראל ונצחו. מתברר שסגולת ישראל איננה רק סנגוריה על חילוניים, אלא גם סנגוריה על תלמידי חכמים, ובלי האמונה בייחוד הסגולי של ישראל, לא היו הם ותורתם שווים כלום.

ו. הסכנה שבהתנתקות

תיאור הפסיקה ההלכתית כתהליך של זיקוק סינתטי שבו מגיעים למאה אחוז של דיון הלכתי טהור, המעוקר מסיביותו הרוחנית של הפוסק ועולמו הרוחני, תוך התרכזות רק ברכיבים ההלכתיים המצומצמים של המקרה, אינו מציאותי. אך גם אילו הייתה אפשרות כזו, נדמה לי שהיא לא הייתה ראויה. דרך זו לא תכוון אותנו לאמיתה של תורה כמבוקש, אלא תיצור דיון עקר, נכה ומלאכותי. התורה איננה רק המקרה העכשווי, המקרה הוא חלק מן המכלול, ובצד ראיית העץ צריך לראות גם את היער. כל פוסק מושפע מכל תורתו, כולל חלקיה הרעיוניים, והיא קובעת את אופיה של פסיקתו, גם אם לא הזכיר אותם במפורש בגוף הדיון ההלכתי. השקפתו התורנית הכללית מסמנת לו את המגמה, את עקרונות הדברים, את החשוב והטפל, בדרך לתרגומם לתוך הדיון ההלכתי המקומי. משום כך נקל לראות בפסיקה הלכתית את עקבות

השקפת עולמו התורנית של הפוסק.

הצלחת הישיבות ליצור בועה סגורה המנותקת מן המציאות, איננה רק הצלחה של תורה, אלא גם בעיה גדולה. התורה הזאת אינה מתמודדת עם בעיות המציאות ואינה נותנת להן פיתרון. ראשי הישיבות יצרו חברת לומדים מלאכותית שמעולם לא הייתה כמותה בישראל ולא שיעורה אבותינו מעולם, וזו הביאה שפע של בעיות חדשות משלה. נמצא שגם ההתנתקות המוחלטת לא הביאה אותנו בהכרח לכיוון לאמיתיה של תורה.

עם ריבוי התורה התרבו היום השואלים, אפילו שאלות שווא, בדברים שבוארו במפורש ב'משנה ברורה'. לעומת זאת התמעטו המשיבים תשובה מנומקת במקורות, בסברות ובהבחנות ה'מרטיבות' את ההלכה ומאירות את העיניים. אין צורך בשו"ת כאלה, שהרי אפשר לשלם מעט יותר כסף ולהחמיר לצאת ידי כל הדעות וכל ספק. ועוד, בין כך וכך אין מתייחסים היום לגופם של דברים, אלא פוסלים מלכתחילה את הכותבים לפי מפלגתם או אולי משום שהם 'בעלי אגדה', וכיוצא בזה.

סיפור לי הרב דיכובסקי סיפור המחדד את הבעיה: בישיבה למדנית חשובה קראו יום אחד בתורה. באמצע הקריאה עצר הקורא לפתע, והרים את ראשו בבקשת עזרה. בספר התורה נמצאה טעות והוא לא ידע כיצד לנהוג. במזרח בית המדרש ליד ארון הקודש ישבו ראשי הישיבה אדירי התורה והקשיבו. הקורא הביט בהם, בצפייה שמי מהם יבוא ויכריע מה לעשות. אולם הם כבשו את פניהם במבוכה בתוך החומש רכונים על עמודיהם, והשאירו את הקורא תמה וחסר ישע. בשיעוריהם הרבו לפלפל בסוגיות החמורות של אב"י ור"בא, נוטלים הרים בידם וטוחנים אותם זה בזה בסברה, אולם כל זה היה תיאורטי ומעולם לא נדרשו לפסוק בשאלות הלכתיות מעשיות. הקורא פנה ימין ושמאל, איש לא ענה. אחרי רגע של מבוכה עלה מן הצד בשקט עוזרו של המשגיח, מי שנחשב בעיני הבחורים בזלזול כ"עם-הארץ", ובשעה שכולם פלפלו בחריפות ישב בצד ולמד את הכרעות ה'משנה ברורה'. הוא עלה, רכן על הספר, הביט בריכוז במקום הטעות ולאחר רגע שבו כל הישיבה עצרה את נשימתה, הניף את ידו בביטול והורה בביטחון להמשיך בקריאה כרגיל.

סיפור זה יכול למתן את התלהבותנו מן "הלימוד ההלכתי הצרוף". מתברר שמי שמתנתק מן המציאות עלול להתנתק לבסוף גם מן התורה עצמה.

ז. אגדה והלכה בתורת הרב

אני כבר לא יודע אם בצוק העתים מותר להזכיר כאן את מרן הרב קוק ודרכו (אולי גם הוא היה "ממלכתי"...); אבל חיבור ההלכה והאגדה תופס מקום מרכזי בראיית האחדות הכוללת שלו (שמונה קבצים ה, א; אורות הקודש ח"א עמ' כה). הדברים מפורסמים וידועים לכול, ואף שיטות שונות ביתורת ארץ ישראל נוצרו בעקבות דבריו. במכתבו המופלא לבעל 'דורות ראשונים' (אגרות הראי"ה ח"א ס"י קג) על ההבדל שבין שיטת הבבלי לירושלמי, הפיל הרב את המחיצה בין האגדה להלכה. הניתוק בין השתיים מתאים לסדר הלימוד של חו"ל, משום ריחוקה של בבל מן הקודש, אבל בארץ ישראל רוח האגדה שורה, ושני העולמות קשורים יחד. עלינו לחבר את ההלכה אל עולמה הפנימי, עולם האגדה.

הרב חיבר באישיותו את שני העולמות. אפשר גם להצביע על חיבור אגדה והלכה בכמה וכמה מפסיקותיו, פסיקות המבוססות על מקורות הלכתיים ברורים ומפורטים, אך בשורש הדברים עומדת היניקה מעולם האגדה.

דוגמה לדבר בענייני שמיטה. היתר המכירה לווה בפולמוס גדול ובוויכוח חריף עם הרידב"ז מסלוצק. הרידב"ז טען שאין להשתמש בנימוק של מצוות ישוב ארץ ישראל, כי המכירה תפקיע את קדושת הארץ כליל, והיא לא תהיה יותר ארץ ישראל. דבריו מתארים את הקדושה ככזו רק אם ניתן למששה בידיים, בקיום מצוותיה. אבל הרב הקדים לספרו ההלכתי 'שבת הארץ' הקדמה רעיונית מופלאה על משמעותה של השביעית, שעיקרה התפיסה הרוחנית של קדושת הפנימית והסגולית של עם ישראל וארצו, כאשר המצוות התלויות בארץ הן רק אחד הגילויים של עומק הקדושה הזאת. 'היתר המכירה' מפקיע את ביטוייה החיצוני של הקדושה, קדושת המצוות, אבל קדושתה הבסיסית של הארץ שרירה וקיימת לעד (אגרות הראי"ה ח"ב סי' תקנה). דוגמה נוספת: הרב קבע להלכה (משפט כהן סי' קמד) שהצלת עם ישראל דוחה את כל התורה משום שיש בה משום "מגדר מילתא". כלומר, בשעת סכנה לאומית כוללת, יש להתבסס על הכלל שאפשר לעבור על התורה בהוראת שעה. ואף על פי שהלכה זו נאמרה רק לעשות סייג לתורה, לגדור פרצה ולהציל את האדם מעבירה, השתמש בה הרב גם לשעת חירום לאומית. כי העיקרון של 'נצח ישראל' עניינו שישראל קדמו לתורה והצלתם היא גוף התורה ממש. אין תורה אלא לישראל ואם תבוא חלילה כליה עליהם כלתה גם התורה, לכן הקיום הלאומי קודם לתורה.

סיכום

יש עקרונות-על המחייבים כל פוסק הלכה, ואפילו עקרונות אגדיים מעצבים את פני ההלכה. לימוד תורה מחייב לראות אותה בכל גדלותה ושלמותה, יש להעמיק בכל תחום ממנה על פי כלליו, ולחבר את כל חלקיה לבניין שלם, הלכה ואגדה יחד. העקרונות של נצח ישראל, סגולת ישראל וסנגוריה על ישראל, הם מן העקרונות הקובעים הלכות גדולות בחיינו. הם היסוד לקיום התורה בעולם, לאמונה בתלמידי החכמים שבכל דור, ש"יפתח בדורו כשמואל בדורו", ולא תצא תקלה מתחת ידו. הם מחייבים כל פוסק לנהוג בצניעות וענווה כלפי מנהגים ומסורות עממיים. והם מאפשרים ראייה הלכתית יותר כללית וסובלנית של העולם היהודי היום, לא לדחות יהודים על הסף, אלא לקרב אותם בתקווה.

